

גיליון מיוחד
לרגל
100 שנות
הכשרת
מורים דתיים

הגות

מחקרים בהגות
החינוך היהודי

כרך יב

תוכן העניינים

	תוכן העניינים	
5	דבר המערכת	
9	יהודה ברנדס	שילוב תורה וחוכמה: שתי גישות - בין הראי"ה קוק לרא"ם ליפשיץ
29	עוז בלומן	מחנך ההמונים: חינוך ודתיות בפועלו של הלל צייטלין
47	רונאל עטיה	שמעו נא המורים: קווים לדמות המורה בג'רבה נוכח תמורות היסטוריות, על פי כתביו של הרב משה כלפון הכהן
67	רעות ברוש	הרועה שנרדם: 'מטפורות שבורות' לעבודת המורה ומשמעותן להבניית דמותו
85	אריאל לוין	תוכניות לימודים במחשבת ישראל מיסודו של דב רפל: ניתוח אידיאולוגי קוריקולרי
103	חננאל רוזנברג ואדם צחי	"איך מרגישים שואה": על סרטי שואה והבניית הרגש במסעות לפולין
123	תפארת לוי, מעין טל ותהלה הרץ	"הדבר הראשון שרואים זה החצאית שלך": הזיקה בין העיסוק בקוד הלבוש לבין התפתחות הזהות והדימוי העצמי במערכת החינוך הדתית-לאומית לבנות בישראל
146	תקצירים באנגלית	

תפארת לוי, מעין טל ותהלה הרץ

"הדבר הראשון שרואים זה החצאית שלך": הזיקה בין העיסוק בקוד הלבוש לבין התפתחות הזהות והדימוי העצמי במערכת החינוך הדתית-לאומית לבנות בישראל

תקציר

העיסוק בנושא קוד הלבוש ('צניעות') בחינוך הממלכתי-דתי תופס מקום משמעותי במוסדות הלימוד לבנות ונאכף בהם בצורות שונות. מטרת מחקר זה היא לבדוק את השפעות העיסוק האינטנסיבי בנושא על נערות מתבגרות בחינוך הממלכתי-דתי, על פי זווית מבטן של בוגרות מערכת זו, בדגש על הדימוי העצמי ופיתוח הזהות האישית. במסגרת המחקר רואיינו 37 צעירות בוגרות החינוך הממלכתי-דתי. מתוך ראיונות אלו עלו תובנות רבות שניתן לחלקן לשלושה תחומים מרכזיים: (1) העיסוק בנושא הצניעות מתבצע באופן טכני בעיקר, ללא עיסוק משמעותי במהות ובערך; (2) מרואיינות רבות ביטאו תחושת השפלה, הקטנה, תסכול וכעס נוכח העיסוק בקוד הלבוש כפי שהוא מתבצע באולפנות כיום, ונוסף על כך, צעירות רבות חשות כי העיסוק בקוד הלבוש ובאכיפתו באופן אינטנסיבי מוביל לחוסר תשומת לב מצד הצוות החינוכי למכלול אישיותן; (3) מרואיינות רבות העידו על יחסן המנוכר לאורך השנים למושג הצניעות כערך, דווקא בעקבות האופן שבו עסק המוסד החינוכי בנושא, ונראה כי לדבר יש השפעות אף על יחסן לעולם הדתי בכלל. מן המחקר עולה כי יש לשקול בזהירות את התועלת שבעיסוק האינטנסיבי בקוד הלבוש במוסדות לימוד לנערות דתיות, ודאי כאשר עיסוק זה מלווה באכיפה קפדנית. מומלץ לחתור לצמצום העיסוק הטכני בנושא ככל האפשר, תוך ניסיון לגשת באופן מהותי לעיסוק בצניעות כערך כוללני, יהודי ואוניברסלי (ולא כהתנהגות רצויה מבחינה מגדרית).

* תפארת לוי היא תלמידת החוג ללימודי התנ"ך והחוג ללימודי מחשבת ישראל במכללה האקדמית הרצוג. מעין טל היא תלמידת החוג ללימודי ארץ ישראל והחוג ללימודי ההיסטוריה במכללה האקדמית הרצוג. ד"ר תהלה הרץ היא מרצה בחוג לחינוך במכללה האקדמית הרצוג. המחברות מודות לתלמידות המכללה האקדמית הרצוג שתרמו למחקר: טל פוקסמן, הדס אזיווף, לטי צ'אמה, ניצן בוטבול, שירה ליבוביץ, שקד הורוביץ ושקד גולדנברג.

רקע

מחקר זה נועד לבחון את תחושותיהן של בוגרות מערכת החינוך הדתית-לאומית בנוגע לעיסוק האינטנסיבי בקוד הלבוש המקובל בבתי הספר התיכוניים (שלרוב מכונים "אולפנה"), ואת השפעתו על הדימוי העצמי של הנערות ועל התפתחות זהותן העצמית. כרקע למחקר ייסקרו הגישות השונות הבאות לידי ביטוי בחינוך לצניעות ולקוד לבוש כבסיס להתנהלות תקינה בבתי ספר דתיים לבנות. כמו כן, תינתן סקירה ספרותית על אודות התפתחות הזהות האישית והדימוי העצמי בקרב בני נוער בכלל ונערות בפרט.

א. קוד הלבוש המקובל במוסדות חינוך לבנות דתיות ואכיפתו

חינוך על-יסודי לבנות דתיות-לאומיות מתקיים לרוב במסגרת מוסד לבנות בלבד, האולפנה. לאולפנה חלק נכבד בעיצוב אישיותה של הנערה הדתית בשל העובדה שיום הלימודים במוסד אורך בין 7-9 שעות (ובמקומות רבים ישנה גם מסגרת פנימייתית חלקית או מלאה). במוסדות אלה מקובל לקבוע קוד לבוש שנאכף בעת שהבנות שוהות במוסד. קוד הלבוש נקבע בהתאם להלכה היהודית, ובחלק מבתי הספר מגייסים אותו על מנת לחנך לצניעות – תחום התופס מקום מרכזי בקרב צוותים חינוכיים בבתי הספר (סטוקמן, תשס"ז).

הצניעות היא ערך מרכזי ביהדות, דבר המקבל ביטוי בסגנון לבוש, דיבור ומעשים (Rapoport et al., 1995). כמו ערכים רבים ביהדות, גם הצניעות באה לידי ביטוי בהדרכות מעשיות מפורטות. בתוך חוקי הצניעות ישנן הוראות המתייחסות להתנהגותו של האדם ולהתנהגות החברה במישורים רבים (טיקוצ'ינסקי, 2014). בתי ספר רבים בציבור הממלכתי-דתי נסמכים על הוראות אלו בקוד הלבוש שהם מנהיגים ובחינוכם לצניעות.

אופי האכיפה של תקנון הצניעות משתנה ממוסד למוסד. ישנן אולפנות אשר אוכפות את התקנון באופן קפדני; הן נוקטות אמצעי לחץ, ביקורת וענישה כדי ליצור אווירה של צניעות, אך בפועל צורת אכיפה זו מחריפה את תחושת הניתוק של התלמידות מהנושא (מילוא, 2000). זוהי אחת הסיבות המרכזיות לכך שנושא הצניעות מעורר כיום התנגדות בקרב תלמידות רבות (לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017); ויש האומרים כי זהו המחסום הגדול ביותר הניצב בפני בני נוער להזדהות מלאה עם האמונה והדת (מילוא, 2000). נוסף על כך, העיסוק הרב בנושא הצניעות בבתי הספר, תוך מתן תשובות שטחיות שאינן מספקות את הנפש ואת הדעת, גורם לתלמידות לתחושה של מיצוי ומיאוס (מילוא, 2000). סיבה נוספת לחיזוק המתח של התלמידות בינן לבין הצניעות היא חשיפתן לאווירה התרבותית הציבורית המתהווה סביב מיניות וסותרת את החינוך לצניעות באולפנה. תרבות זו קוראת לאפשר את החצנת הגוף והמיניות, לעומת החינוך באולפנה שדורש הסתרה של הגוף (לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017; מילוא, 2000), והקפדה מוגברת על כך כמענה לאווירה הציבורית המדוברת (לוביץ, תשס"ה). מתח זה מתבטא גם בקושי של תלמידות רבות בחיפוש אחר בגדים שעונים

לקוד הלבוש המקובל בעולם הדתי בעולם הצריכה שמתאים לאידיאל היופי החילוני (קליין, 2000).

רבים טוענים כנגד אופן העיסוק בצניעות בחברה הדתית כיום. קיימת ביקורת על ההדגשה המוגזמת של קוד הלבוש תוך הנהגת הקפדות והחמרות רבות בנושא, המדגישות את הפן הפרקטי והחיצוני ללא עיסוק במהות הנושא (אחיטוב, 1999; לוביץ, תשס"ה; סטוקמן, תשס"ז; לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017). צעירות דתיות רבות חשות שהחברה רואה את הצניעות כמדד בלעדי לדתיות, וכי חריגה של נערה מקוד הלבוש המקובל יכולה להיפתס כריחוק מחדת ופריצות (לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017; קליין, 2000).

ב. התפתחות הדימוי העצמי והזהות העצמית בקרב נערות בגיל ההתבגרות

המושג 'דימוי עצמי' מתאר את הדרך שבה אדם מעריך את עצמו או את סך הציפיות שיש לאדם מעצמו ומיכולותיו. הדימוי העצמי הוא תוצר של הדרך שבה האדם תופס את זהותו הפיזית, המינית, המשפחתית, החברתית והמוטורית (גרינברג וכן בשט, 2009).

המושג 'זהות עצמית' מבוסס על שני ערכים: 'זהות' במובן 'זהה', מה שהוא אותו דבר בדיוק, ו'זהות' במובן 'זה הוא', של האחר, השונה. יכולתו של היחיד להכיל את שני מובניה של הזהות היא התנאי להשגת זהות שלמה המבוססת על היכולת לחפש אחר הדומה אך גם להכיל מרכיבים שונים ולעיתים אף מעיקים (תלמי, 2017).

מקובל לראות את גיל ההתבגרות כתקופה שבה מואצת ההתפתחות הגופנית-מינית של בני הנוער, כמו גם התפתחותם הקוגניטיבית וההיערכות שלהם לקבלת תפקידי מבוגרים. הצעירים 'נקרעים' במאבק אשר מתחולל בין כוחות הטבע הדוחפים אותם לצמוח לבין כוחות תרבותיים המדרבנים אותם להתנהג כראוי ולפעול בהתאם לנורמות חברתיות מקובלות. בקרב נערות, גיל ההתבגרות הוא שלב אשר עוסק בעיצוב הזהות האישית, וזאת בעקבות שינויים המתחוללים בגופן ובעקבות ציפיות חברתיות חדשות מהן (פרידמן, 2014). במקביל, ישנו שינוי מהיר בדימוי העצמי ובדימוי הגוף, ותהליך זה עלול להיות טעון במחשבות ורגשות עזים של נערים ונערות מול עצמם. בגיל ההתבגרות, נערות מייחסות חשיבות כבדת משקל לתגובות מן הסביבה הקרובה והרחוקה; והדבר עלול להשפיע על בחירותיהן ועל החלטותיהן (Davidson & Ribak, 2017). בתהליך בניית הזהות יש לבחון את מקומה של הנערה כחלק ממערכת חברתית גדולה יותר, שבה היא מנהלת משא ומתן עם הדור הקודם ומצויה בתוך קונפליקט בין הרצון לשמור על המסורת ובין הרצון לחדש (פרידמן, 2014).

במהלך גיל ההתבגרות, נערות מבלות את רוב זמןן בבית הספר ובמסגרות חברתיות. בבית הספר ישנה שאיפה לחנך את הנערות לדמות האידיאלית, 'הבוגר הרצוי', הנקבעת על פי הסביבה (הרפי, 2012), דבר המשפיע על עיצוב זהותן בהתאם. הכיתה מכילה קבוצה שבה יש מפגש של זהויות רבות ומגוונות ולכן היא משמשת מרכיב משמעותי בתהליך התפתחות הזהות העצמית (תלמי, 2017), האקלים בכיתה משפיע על תחומים רבים שאינם קשורים

בהכרח ללימודים, ובתוכם תחומים חברתיים, רגשיים וקוגניטיביים (Ben-Eliyahu et al., 2017). הקבוצה בכיתה מסייעת לבניית זהותו של היחיד, אך לפעמים גם יכולה לפגוע בה (תלמי, 2017).

ג. עיסוק בסגנון הלבוש של נערות והשפעתו על הדימוי העצמי והתפתחות הזהות

באוכלוסיות רבות ברחבי העולם מקובל לקבוע קוד לבוש. לרוב, החוקים משתנים בין הבנים לבנות ומותאמים להם על פי ההבדלים הפיזיולוגיים (Edwards & Marshall, 2018). באסלאם לדוגמה ישנו קוד לבוש על רקע דתי הבא לידי ביטוי בהגבלות לבוש חמורות, והוא משמש כלי ליצירת משמעת ודיכוי פוליטי (Ramirez, 2015).

מחקרים רבים שנערכו לגבי השפעות של הנחלת קוד לבוש במקומות לימוד ועבודה הראו שאופן הלבוש של המרצים השפיע על תפיסת המקצועיות שלהם בעיני התלמידים (Slabbert, 2019). גם בבתי ספר רבים נהוג לקבוע קוד לבוש. נראה כי קוד הלבוש חשוב ונצרך על מנת לנהל מוסד לימודי בצורה מכובדת. מחקרו של פרידמן הצביע על כך שקוד הלבוש ואכיפתו מיגרו את האלימות ששררה בין כנופיות שונות בבתי ספר בחו"ל ומנעו הסחות דעת הנגרמות בעקבות לבוש חושפני (Friedmann, 2019). מנגד ישנה ביקורת על קוד הלבוש מכיוון שהוא מנציח פערים מגדריים בחברה ונותן להם לגיטימציה (Friedmann, 2019).

בעולם היהודי-דתי יש כיום עיסוק נרחב סביב הלבוש, והוא מתרגם את מושג הצניעות לכל היבט בחיי היומיום. החינוך לצניעות עוטר רבדים רבים במהלך החיים הדתיים ומלווה בפעולות מעשיות כגון דיבור, לבוש ומעשים – הרבה מעבר למרחב המוענק להם בטקסטים הדתיים. עם כניסתן של הנערות לאולפנה הן מתמודדות עם דרישות שמטרתן להתאים את הנערות למודל דתי אידיאלי. במחקרם, טענו בן-אליהו ועמיתיו כי ההתנהלות האקדמית והחברתית מעצבת התנהגויות, רגשות וקוגניציות של תלמידים (Ben-Eliyahu et al., 2017); ואכן במהלך שהותן של הנערות באולפנה הן עתידות לעצב את זהותן ואישיותן בהתאם למודל הדתי האידיאלי כאשר דבר זה בא לידי ביטוי בהתנהגות, ברגש ובמחשבה (Rapoport et al., 1995).

בבית הספר, האופן שבו מעיר הצוות החינוכי לתלמידות שאינן עומדות בחוקי הלבוש, אמצעי הענישה, והמציאות שבה פעמים רבות תלמידות נתונות תחת עיניהן הבורחות של המורות – כל אלה משפיעים על תחומים שונים וגורמים לתלמידות רבות לחוש שכבודן נפגע (לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017). נראה כי קוד הלבוש הופך לחזות הכול (שוורץ, 2019). בעקבות גישה זו נערות רבות מעידות כי נוצר בקרבן ניתוק מנושא הצניעות, ויחסן אליו מושפע בהתאם (קליין, 2000; מילוא, 2000). בקרב צעירות דתיות נמתחת ביקורת על ההתעסקות הרבה בקוד הלבוש תוך הדגשת הפן המעשי והחיצוני ואיבוד מהותו הפנימית. אחרים טוענים כי בהלכות הצניעות יש משום פגיעה בכבודה של האישה וחוסר התאמה לאופי האישה המודרנית (אנגלנדר ושגיא, 2013; לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017; לוביץ, תשס"ה);

סטוקמן, תשס"ז). נוסף על כך, העיסוק המוגבר בקוד הלבוש ואכיפת התקנון בצורה קפדנית עלולים לגרום לנערה למתח פנימי, לתחושה של זלזול מצד הצוות החינוכי, לרצון להתנתק ולמרוד, ולמטען נלווה של רגשות שליליים (גרוס, 2006).

שיטה

מחקר זה מבוסס על ראיונות עומק חצי מובנים שנערכו עם 37 בוגרות מערכת החינוך הדתית. 31 מהמראיינות סיימו בעשור האחרון את בית הספר התיכון; 27 מתוכן היו בתוך 5 שנים מסיום לימודיהן. ב-6 מהראיונות לא צוין מספר השנים שחלף מאז סיימה המראיינת את לימודיה. המראיינות אותרו באופן אקראי, בסגנון 'חבר מביא חבר'. הראיונות נערכו על ידי תלמידות התואר הראשון והשני במכללה האקדמית הרצוג, כחלק מקורס שבו נלמדו ותורגלו יסודות הריאיון האיכותני, בעיקר בהתאם לגישה ההתייחסותית (ג'וסלסון, 2015). במחקר נכללו רק ראיונות שמידת דיוקם ואמינותם לא הייתה נתונה בספק.

דגש מיוחד הושם על אי-הקוונה של ממצאי הריאיון, באופן מודע או לא מודע. כדי להימנע מהקוונה תת-מודעת של הריאיון, אף לא נאמר מראש למראיינות מהי שאלת המחקר, אלא נעשה שימוש במושג הכללי 'חינוך לצניעות'. לצד התרגול וההתפתחות ברכישת מיומנויות, עריכת ריאיון איכותי, בלתי מכוון ומאפשר את הובלת המראיינת, המראיינות עבדו עם מסמך מכוון שכלל שאלות שכיוונו שיח כזה. שלוש השאלות המרכזיות שכיוונו את פתיחת הריאיון היו: (1) הצגת סיפור החיים (הנוסח הכללי המוצע היה: "לפני שנפתח, אשמח שתספרי לי את סיפור חייך, בראשי פרקים - לפי האירועים המשמעותיים בעיניך"); (2) הצגת החוויה הכללית בתחום הלימודי (הנוסח הכללי המוצע היה: "ספרי לי על החוויה שלך בתקופת הלימודים בבית הספר"); (3) העלאת התגובה הספונטנית לנושא הצניעות, ללא כל הקוונה (הנוסח שנעשה בו שימוש לצורך זה: "כשאני אומרת את המושג 'צניעות', מה עולה לך?"). בשלוש שאלות ראשונות אלו המראיינת הקפידה על האזנה קשובה, ללא שאלות מכוונות, תוך הארכת משך התשובה זמן רב ככל שהתאפשר. אכן, על בסיס שאלות אלה נבנה רוב מסד הנתונים, כיוון שהמחקר חותר להצגת הממצאים שהועלו באופן ספונטני על ידי המראיינות. לאחר חלק זה נשאלו המראיינות שאלות ספציפיות יותר בנוגע לנושאים שלא הועלו באופן ספונטני, ומשמעותיים להבנת החוויה של המראיינת בהקשר לנושא. חלק זה התנהל באופן חצי מובנה, תוך מתן הזדמנות למראיינות לנהל את הריאיון מתוך רגישות, השתתפות, אמפתיה וזרימה עם השיחה.

הראיונות ארכו כשעה בממוצע, ונערכו במקום נוח למראיינת, ומתוך מודעות אתית לחובה לבדוק עם המראיינת את הסכמתה להשתתף במחקר, ולשמירה על חיסיון פרטיה. הראיונות תומללו באופן מלא וצמוד למקור, כולל ציון הבעות ומחוות לא מילוליות המשלימות את משמעות הטקסט (Lapadat & Lindsay, 1999).

תמלולי הראיונות נותחו תוך איתור תמות עיקריות וחוזרות בטקסט (שקדי, 2003; Braun & Clarke, 2006). בחלקו הראשון של הריאיון, שכלל מבנה אחיד של שלוש שאלות כלליות ומנועות מכל הֶכוּונה של המרואיינת, נבחנו הנתונים בתשומת לב ואותרו מרכיבים ספונטניים שתמרו המרואיינות, תוך השוואה בין כלל הראיונות והעולה מהם. במהלך המאמר, ההתייחסות לנתונים הכמותיים שעלו מהראיונות נעשתה תוך בחינת איכותם בהקשר זה, והכללת הנתונים שבהם אין הטיה מצד המרואיינת.

ממצאים

במחקר עלו תובנות רבות שניתן לחלקן לשלושה תחומים מרכזיים. (1) תחושה שהעיסוק בנושא הצניעות מתבצע באופן טכני בלבד ללא עיסוק במהות ובערך. (2) תחושות השפלה, הקטנה, תסכול וכעס נוכח העיסוק בכללי הלבוש כפי שהוא מתבצע באולפנות. נוסף על כך, צעירות רבות קושרות את התסכול מנושא האכיפה לתחושות שליליות של חוסר בתשומת לב והקטנת אישיותן לנוכח העיסוק בלבושן. (3) צעירות רבות מעידות על יחסן המנוכר למושג 'צניעות'. אכיפת הלבוש והעיסוק בו כפי שהם מתבצעים באולפנות השפיעו על עיצוב זהותן של נערות דתיות באופן אשר מקשה עליהן להתחבר לערך הצניעות ואף מביא אותן להתרחק ממנו – ואולי גם מהיהדות כולה בעקבות זאת.

א. עיסוק בפרטים טכניים ולא במהות או בערך

אולפנות רבות מגדירות עצמן כ'מחנכות לצניעות', אך בעוד רוב האולפנות מקפידות על קוד לבוש מותאם ואוכפות אותו, מדברי המרואיינות עולה כי רק מעטות מהן חוו השקעה מצד האולפנה בלימוד מעמיק בנושא. מתוך 37 המרואיינות, 18 צעירות העידו באופן ספונטני כי לא קיבלו הסבר מהותי על הנושא; 3 מרואיינות נוספות טענו זאת בעקבות שאלה ספציפית יותר; ו-20 מהצעירות טענו כי היו רוצות לקבל תוכן משמעותי בנושא הצניעות.

זו, שלמדה באולפנה אזורית שבה המורות אכפו באופן אינטנסיבי את חוקי הצניעות, ונושא זה היה מוקד משמעותי במהלך יום הלימודים, מביעה את תסכולה מהיעדר לימוד מעמיק בנושא הצניעות:

צניעות זה משהו בתקנון שככה זה ותתמודדי עם זה. תפילה דווקא כן היו אומרים לנו למה מתפללים וכזה... וזה משהו שממש מתסכל כי אתה לא בנוי רק מכללים ודברים שמציבים לך אז נראה לי שזה לא השפיע מספיק כמו שהם רצו. היו המון מלחמות לחינם לדעתי. אם היו עושים שיח, יכול להיות שלא, כי לא כולם מצליחים להבין ולהתחבר, אבל אני חושבת שהמון בנות אולי היו בוחרות את זה גם.

תסכולה של זו נובע מהתחושה כי ישנה דרישה נוקשה להתלבש באופן מסוים ללא כל הסבר או חתירה למשמעות שעומדת מאחורי הדרישות. נוסף לתסכול שהביעה זו, עלו

בדבריה תחושות של כעס ממש, רצון וכמיהה להסבר מניח את הדעת ולשיח מעצים ומעורר מחשבה.

יערה, שלמדה באולפנה אזורית מדרום לירושלים וחוותה הערות חוזרות ונשנות על הלבוש שלה, תיארה בכעס:

כאילו לא מסבירים לך את המהות; פשוט כופים עליך את זה כעובדה. וכעובדה בשטח לילדה שרוצה לא להיות כזו זה לא מספיק. כאילו, זה צריך לבוא ממקום נפשי, זה צריך לבוא מהאמת שלך [...] אתה רוצה משהו ואין מה לעשות, את מבינה, אתה צריך להסביר את המעבר, אתה לא יכול פשוט לשים את זה כעובדה, בטח לא לילדים ובטח לא לילדים בכיתה ט'... הם לא חינוכו. הם כפו. בסנקציות מטומטמות כאילו. לשלול לך את האופציה לעשות מבחנים ובגרויות ומתכונות. להעיף אותך לשבוע [...] תעשו כל שבוע שיעור על צניעות אבל לא על צניעות של חצאית. על צניעות אמיתית, צניעות בלב, להיות בנאדם יותר טוב, זו הכוונה שלי. הכוונה שלי שזה יבוא מבפנים.

ניתן לראות את הצמא והכמיהה להסבר מהותי ומקדם, לשיח ולדיבור משמעותי. היעדר הסבר כזה יוצר פער המערים קשיים וקונפליקטים על הנערה המתבגרת שממילא חווה התמודדויות בנוגע לצניעות, דימוי עצמי, נראות ועיצוב הזהות האישית. כמו כן בוגרות אולפנות רבות מעידות כי לאחר סיום הלימודים, כאשר לא נכפו עליהן חוקי האולפנה, הן עברו תהליך ושינו את לבושן מלבוש שאינו צנוע ללבוש צנוע יותר לדעתן: "היום, אני אחרי עבודה של צניעות עצומה עם עצמי וזה בא לי מבפנים. אני יודעת שלפעמים צריך להצניע את עצמך" (יערה).

באולפנות מסוימות נעשו מאמצים לשוחח על נושא הצניעות אך מכמה ראיונות נראה כי ניסיונות אלה עלו בתוהו עקב חוסר יכולתו של הצוות להתמודד עם השאלות האמיתיות בנושא הצניעות. מעיין למדה גם היא באולפנה שבה הצניעות הייתה מוקד משמעותי והונהג בה קוד לבוש שנאכף על ידי הצוות. המנהלת הייתה עומדת בכניסה לאולפנה על מנת לבדוק את לבוש התלמידות, ובמהלך השיעורים וההפסקות המורות היו מעירות ושולחות את התלמידות להחליף בגדים. מעיין מעידה כי נעשו ניסיונות לשוחח איתן על נושא הצניעות באופן מעמיק, אך בעקבות חוסר הבנה והעמקה של המורות בנושא, הניסיונות לא עלו יפה:

נראה לי כל העולם הזה של דמות האישה ואיך היא צריכה להיות ומה התפקיד שלה בעולם היהודי מאוד היה תלוש. הרגשתי שהם פשוט מקריאים לנו מספרי בח"ם [= בית חינוך ומשפחה - יחידת לימוד במסגרת הבגרות הדתית בתושב"ע] וכל מיני שיחות מתייפיות אבל לא באמת מדברות על הקושי או על ההתמודדות האמיתית או האנושית יותר. הרגשתי שאין לי בעיה מבחינת נוהל בית ספר ללבוש חצאית ארוכה אבל לא כי אני מתחברת לזה.

עטרה, שחוותה קשיים רבים אל מול הצוות החינוכי בעניין הצניעות ונקלעה למאבקים חוזרים ונשנים במהלך לימודיה באולפנה, מספרת כמה הייתה צמאה לשוחח על נושא זה באופן משמעותי:

רציתי ללמוד, לבדוק, לברר, והייתי מוכנה לשמוע ולעשות אבל לא היה שיח ודיון בכלל. אף אחד לא דיבר איתי על מה זה גוף של אישה או מה זה בת מלך, בהכי פשוט. אם בכיתה ט' היו מדברים איתי על זה, אז הייתי מקבלת ומבינה [...] באולפנה לא דיברו על זה ועל מה כן ומה לא ומה הדעות השונות; זה לא היה נוכח [...] הייתה פעם אחת שהביאו לנו לאולפנה שיחה על צניעות וכל כך שמחתי כי רציתי להבין. השיחה הייתה רק תלמידות ומורות; רק בנות. אני זוכרת שמורה עלתה ואמרה ברמקול "זה מה שכתוב בהלכה וזה מה שאנחנו צריכות לעשות", ואני רציתי לשמוע מעבר, זה לא גרם לי להבין שום דבר [...] רציתי לרדת לעומק הדברים וכל מורה שעולה אומרת את אותו הדבר. בסיכום אני זוכרת שאמרו לנו "כולנו באותה סירה וכולנו צריכות להתמודד עם זה". הרגשתי מתוסכלת.

מדבריהן של עטרה ומעיין ומדברי מרואיינות רבות נוספות עולה כי גם כאשר נעשה ניסיון לשוחח לעומק על נושא הצניעות ולגעת בו, הצוות בעצמו לא ידע להתמודד עם הדברים והתשובות היו שטחיות. התלמידות חוו קושי כפול כאשר אותה מורה מצד אחד מנהלת איתן מאבקים על הצניעות אך מהצד השני איננה מסוגלת להסביר באופן מעמיק את משמעות הנושא וחשיבותו.

ב. עיסוק תמידי בסגנון הלבוש יוצר תחושה של חוסר נראות

וחוסר מקום במוסד הלימודי

מרואיינות רבות סיפרו כי הצוות החינוכי היה בודק את התלמידות ובוחר את הופעתן ללא הרף. 16 מהמרואיינות סיפרו על בדיקת חצאיות בשער המוסד, על הערות משפילות בסגנון "התקצרנו אה?" (אביטל) או "את מחטיאה בנים" (יהודית, רוני), ועל שליחה הביתה במקרה שהלבוש לא הלם את כללי בית הספר. מהריונות עולה שהערות אלו השפיעו על התלמידות, על הקשר שלהן לאנשי הצוות, ועל הרלבנטיות של אנשי הצוות החינוכי לחיי הנערות ולהתמודדויות שחוו בשנות לימודיהן באולפנה. יהודית, שלמדה באולפנה במרכז הארץ שבה נערכה בדיקת חצאיות על בסיס יומי, תיארה את חוויית ההשפלה:

זה עדיין משהו שמעלה עצבים כזה. יצא לי האמת לדבר על זה לפני כמה ימים עם חברה, על כל הקטע הזה שאת מדברת עם המורה והיא מסתכלת לי על הברכיים. זה עדיין משהו שקשה גם ארבע־חמש שנים אחרי. לחשוב על זה שמסתכלים עלי לא בתור מי שאני ולא בתור התלמידה שאני ולא בתור הבן־אדם שאני. רק הכמה המחשוף שלי עמוק או כמה החולצה שלי ארוכה או כמה החצאית שלי ארוכה. זה

משהו שמאוד מעציב, בטח כשזה מגיע מאנשים שאכפת לך והם חשובים לך וגדלת איתם ואת תופסת מהם המון.

על רקע דברים אלה, צעירות רבות מעידות על פער ביחס של חלק מהצוות החינוכי לתלמידות על פי סגנון לבושן. חלקן מתארות כי דמותן הפכה שלילית בעיני הצוות בעקבות אי־עמידה בקוד הלבוש וכי במקרים מסוימים הייתה התעלמות מבעיות אישיות ורגשיות שהטרידו את התלמידה על רקע עיסוק מוגבר בלבוש שלה. נראה כי העיסוק במראה החיצוני כחזות הכול גגע במקרים רבים בדימוי העצמי הכולל של הנערה, שלא זכתה באפשרות להביע את מכלול אישיותה במוסד החינוכי.

מתוך 37 המרואיינות, 16 צעירות העידו על הערות משפילות, ו־12 צעירות העידו על תחושת אפליה או חוסר נראות בעקבות הלבוש שלהן. שלומית, שלמדה באולפנה באזור הדרום, מעידה על פער ביחס של הצוות החינוכי כלפי בעיות משמעת בהתאם ללבוש התלמידות, ומעלה את התחושה כי "את פחות נחשבת" כאשר הלבוש שלך איננו תואם את הכללים:

המון פעמים יש מורות שהרגשתי באולפנה שמודדות את הבנות לפי אורך החצאית. אהבו יותר את הדוסיות, אהבו יותר את אלה שילכו ארוך, את אלה שיתפללו לך. וכאלו... את הולכת קצר, אז יש מורות שישר: "היא לא, היא פחות, היא מופרעת", כשזה המון פעמים לא מתקשר. אני אתן לך את זה בדוגמה הכי פשוטה: הייתה לי בכיתה בת של רב, דוסית, לבושה ארוך, חצאיות מתחת לברך, והיא הייתה מופרעת ברמות־על, מפריעה לשיעורים בלי סוף. והייתה לי עוד חברה כזאת שהעירו לה מלא על צניעות, ולשתיהן היה קשה מאוד בלימודים. ובאמת שלא אהבו את הזאתי הדוסית, לא היה לה קשר אישי עם מורות אבל היו מורות שספציפית יותר עוזרות לה, מכילות אותה ויותר מקשיבות לבעיות שלה וזה ממש הרגיש שזה לפי זה. כי מבחינת בלאגנים, ההיא הדוסית הייתה עושה יותר בלאגנים והיא הייתה פוגעת בכיתה וזה... אבל הכילו את השריטות שלה הרבה יותר משל בנות אחרות.

אומנם אין קביעה שרירותית בחוקי האולפנה כי יש להכיל יותר את התלמידות 'הצנועות', אך האווירה הכללית מובילה חלק מהצוות - באופן טבעי - להעלים עין מהתלמידות שנתפסות כחיוביות, בעקבות לבושן התואם את החוקים, ולהכיל אותן יותר. נועם, שנחשבה כתלמידה טובה, התקבלה לאולפנה נחשבת והתחילה שם את לימודיה, העידה כי הלבוש גרם לצוות לתפוס אותה כדמות שלילית, ועל מנת להחזיר את שמה הטוב היא הייתה חייבת לעמוד בקוד הלבוש של האולפנה:

בעצם הגעתי לשם והרגשתי שכל מה שמעניין אותם זה הסנטימטרים של החצאית שלי. בזה האולפנה מסתכמת. וזה היווה דיסוננס ממש חריף לילדה הטובה שהייתי בכיתה ח'. ביסודי הייתי ה'טאטאלע'. גם מבחינת צניעות הייתי נחשבת 'טאטאלע' ופתאום הגעתי למקום שהוא יותר דוס אז הייתי מהראש לשועלים כזה וזה לא משהו שמתאים לי באופי. הרגשתי שזה לא מתאים לי. ועוד פעם מבחינה לימודית

הכול היה בסדר, הכול היה טוב. מבחינה חברתית גם. מבחינת צניעות שלי מול המערכת לא. פשוט לא. הרגשתי שזה גורם לי ל'אנטי'. זו החוויה שלי מהאולפנה ממש. הרגשתי שעוד לא נכנסתי בשער וכבר כל המבטים עליי. וכמובן שזה לא היה רק עליי, היו עוד בנות. באיזשהו שלב גם הפסקתי להילחם במערכת והתחלתי לבוא פשוט עם ארוך מקסי כדי שלא יחפרו לי ושיעזבו אותי בשקט.

נועם החליטה לעזוב את האולפנה לאחר החוויה המתוארת, מתוך הבנה שצורת החינוך הזו פוגעת בה. היא נתפסה בעיני הצוות כדמות שלילית ונקלעה למלחמות עם הצוות החינוכי, כאשר בפועל הייתה תלמידה טובה על פי כל הפרמטרים מלבד קוד הלבוש. הפער בין האופן השלילי שבו האולפנה תופסת את התלמידה לבין התנהגותה החיובית בשאר מעגלי החיים (תנועת נוער, הישגים לימודיים, משפחה, בית הספר היסודי ועוד), עלול להגביר את הקונפליקטים הפנימיים שממילא קיימים בקרב תלמידות בגיל זה ולהשפיע עליהן באופן רגשי.

מעבר לכך, תלמידות רבות בגיל ההתבגרות חוות קשיים שונים ומנסות להיעזר בצוות החינוכי, אך במקרים רבים כאשר התלמידה איננה עומדת בתנאי הסף של קוד הלבוש, היא אינה מקבלת יחס מתאים והכלה אלא נתקלת בהערות חיצוניות, במבט מקטין ובחוסר תשומת לב לעולמה הפנימי. עטרה, שלמדה באולפנה נחשבת במרכז הארץ, ובמהלך לימודיה חוותה קושי נפשי והחלה להידרדר לשתיית אלכוהול ושיטוטים בעיר, מתארת היטב חוויה זו:

הייתה להם תלמידה שעברה וחווה דברים והיה לה קשה והתמודדויות והיא רצתה שיקשיבו לה והיא שיתפה והייתה שם מול הצוות עם כל מה שזה מביא ובסוף כולם עצמו עיניים. וכשילד לא מקבל את תשומת הלב שהוא צריך, את היחס והעזרה שהוא צריך במיוחד בשנים שהן כל כך מורכבות לנפש של בן אדם, זה יכול לדפוק אותו מאוד. אני אומרת את זה לא רק בשמי אלא בשם כל הנוער שהיה איתי בעיר שיצאו ממסגרות דתיות... לא אכפת להם מי את ומה את ומה החיים שלך ומה קורה; אכפת להם איך את נראית. אני יודעת שזה לא משקף כלום. אז מה אם הבן אדם מתלבש ככה; מה זה אומר? שהוא רע!?

ניתן לראות כי חוויות רגשיות שליליות וקשיים שונים המתרחשים בנפשם של בני הנוער מתעצמים כאשר הצוות החינוכי לא שם ליבו לחוויות אלו ולא מאפשר להן לבוא לידי ביטוי. דבר זה קורה כאשר התלמידה מתויגת מלכתחילה כשלילית בעקבות לבוש שאינו תואם את כללי האולפנה, ועקב כך היחס החינוכי כלפיה מושקע בעיקר בהיבט החיצוני של הלבוש.

לעיתים, עימותים סביב עניין הלבוש, שבאים יחד עם הערות משפילות, עלולים להוביל למצבי קיצון בין הצוות לתלמידות. הדבר מביא למאבקים רבים ולחוסר שקט פנימי הגורמים לתחושות אישיות קשות ולהתשה נפשית ורגשית. ישנן צעירות שהעידו שחוו הערות לא מכבדות, תחושת 'רדיפה' ואף מבטים מחפצים ומשפילים. יערה, שנושא הלבוש תפס מקום נכבד בחייה בכלל ובאולפנה בפרט, סיפרה:

היה עוד איזה מקרה שפעם אחת העיפו אותי על איזה חצאית או משהו ואני זוכרת שהגעתי הביתה כאילו מושפלת, הגעתי הביתה ממש מושפלת... ממש. אמרתי כאילו די... למה? למה להיכנס לזה? אני הרגשתי שלא רואים בנאדם, רואים כללים, רואים חוקים.

מדבריה הכואבים של יערה ומדבריהן של מרואיינות נוספות עולות תחושות קשות של השפלה וקושי. זוהי חזית נוספת בעולמה של נערה מתבגרת, שחווה קשיים סביב לבושה; במקרה שהדבר נעשה באופן משפיל, גם אם לא מכוון, ההערה עשויה לפגוע בדימוי העצמי וביציבות הנפשית של הנערה. תחושת השפלה ממורים ואנשי צוות עלתה מכמה ראיונות, והשפעתה על התלמידות היא ארוכת טווח. יש לציין שאלה מקרים חד-פעמיים והם תוצר של התרחשויות יומיומיות סביב נושא הצניעות – אך השפעתן על הדימוי העצמי של הנערה עשויה להיות כוללתית.

לעומתן, היו צעירות שההערות לא תפקדו כגורם משמעותי במארג החברתי והלימודי שלהן בשנות בית הספר והן קיבלו אותן בצורה טכנית ועניינית. רז למדה בבית ספר שדרש מהתלמידות לעמוד בקוד לבוש וחינך לצניעות, אך לא שם נושא זה במרכז המערך החינוכי. היא קיבלה כמה פעמים הערות על סגנון לבושה, ולאחר שעות בית הספר הייתה הולכת עם מכנסיים וחולצות קצרות (בחוסר התאמה לקוד הלבוש):

האולפנה שלמדתי בה הייתה יותר דוסית מהבית שלי ומהסניף שלי, אז ממש היו לי אישית בתקופת האולפנה בגדים ליום-יום ובגדים לאולפנה. היו לי בגדים במיוחד לאולפנה... היו לי חצאיות שמתאימות לאולפנה וחצאיות שאפשר בבית וזה היה לי ברור שאני לא אלך לאולפנה עם ה'מוגזם', עם החצאיות שלא לאולפנה. היו לי חצאיות קצרות שהעירו לי... הייתה לי גם מורה אחת מתוקה שפעם העירה לי על צניעות בצורה מה זה מתוקה! היא הייתה כזה: "אוי לא נעים לי להעיר לך אבל נראה לי שהחצאית הזאת לא מתאימה לאולפנה", ואז התגובה שלי הייתה חיובית יותר. באמת גם לא לבשתי את החצאית הזאת עוד פעם. המורה שהעירה בצורה מתוקה באמת גרמה לי לא ללבוש את החצאית שוב.

ניתן לראות כמה משמעותי היה היחס של המורה לתלמידה וכיצד דבר זה הוביל לתחושות חיוביות כלפי הצניעות וההיענות לדרישת האולפנה. ההבדל המשמעותי בחוויית הצעירות נוכח ההערות על הצניעות יכול להיות מוסבר בכמה דרכים, אך נראה כי יש לערוך על כך מחקר ממוקד יותר. השילוב של אופי הבת ורגישותה, של קשיים שונים שהיא חווה במקביל, ושל המקום המשמעותי שההערות על צניעות תופסות בבית הספר – כל אלה יכולים להיות גורמים משמעותיים בעוצמת ההשפעה של ההערות על התלמידה.

ג. עיסוק תמידי בסגנון הלבוש כמשפיע על התפתחות הזהות והדימוי העצמי

14 מן המרואיינות העידו כי העיסוק האינטנסיבי בנושא הלבוש ללא מערך חינוכי, מהותי ומעמיק יצר בקרבן תחושת הקטנה. כלומר ניתנו הסברים המתמקדים בהיבט החיצוני של המושג 'צניעות', אך התוכן שהועבר התמקד בהיבט השטחי, הפיזי והגופני, וכך לא ניתן מקום להעצמה אישית ונשית לנערות. בכך הועבר לתלמידות מסר סמוי כי גופן איננו ראוי, כי הן עלולות להחטיא בנים, כי הן אינן מכבדות את עצמן, ועוד. רבקה, שלמדה באולפנה בדרום הארץ, שבה האכיפה לא הייתה משמעותית אך המסר הכללי מהצוות הביא אותה לתחושה כי מי שאיננה לבושה בצניעות איננה מכבדת את עצמה ואת גופה, סיפרה:

מכל הדברים ששמעתי ובדרך שהוליכו אותי זה הגיע ממקום שבסוף המסר ששמעתי זה 'תלכי צנוע' - וזה הגיע ממקום של הקטנה. ככה אני חוויתי; אולי זה לא הגיע מהמקום של מי שניסה להעביר, אבל ככה אני חוויתי את זה. אם את לא הולכת צנוע - את מקטינה את עצמך, זה מה שהרגשתי. ולכן זה חוויה שלילית מבחינתי... אפשר שהאולפנה תראה מה הראש שלה, מה רוצה, אבל גם שכל דבר יהיה מתוך שיח והסברים, שבנות יכירו את עצמן ומה טוב להן. ושזה יבוא בצורה לא של מורים, כי אני מרגישה שכל השיח על כבוד, אותי הוא הגעיל כזה. לא יודעת, כאילו מה את קשורה, מה - אם אני הולכת לא צנוע אני לא מכבדת? כאילו הגוף שלי לא מכבד?

רבקה סיפרה בכאב שהרגישה מוקטנת נוכח השיח שהתרחש באולפנה שבה למדה שעיקרו שידר לתלמידות כי גופן הוא לא טוב ולא ראוי, ולכן יש לכסותו; וכי כאשר הוא חשוף, הנערה מבזה את עצמה. לדעתה, השיח בנושא הצניעות צריך לבוא ממקום של העצמה נשית, היכרות של הנערה עם הגוף שלה, ואהבה עצמית.

עניין נוסף שעלה בספונטניות בראיונות רבים הוא הפער בית הבית לאולפנה בהקשר החינוך לצניעות. מתוך 37 הראיונות, 13 צעירות העלו באופן ספונטני כי קיים פער משמעותי בין היחס של הבית למושג 'צניעות' לבין יחסה של האולפנה למושג זה. בעוד האולפנה שמה את נושא הצניעות במרכז כובד המשקל החינוכי, בבתים רבים זהו נושא משוחרר יותר, בין אם ההורים מחנכים לצניעות באופן לא כפוי, בין אם ההורים בעצמם אינם עומדים בחוקי הלבוש המקובלים באולפנה. תלמידה יכולה לחוש תסכול ובושה כאשר היא הולכת בדרך הנהוגה בביתה והאולפנה מעירה לה על כך פעם אחר פעם, וסותרת את החינוך המקובל בבית הוריה. הפער החינוכי בין הבית לאולפנה עלול להוביל לקונפליקט פנימי אצל התלמידה כלפי הדרך הנכונה לצניעות. מעבר לכך, צעירות רבות מעידות כי בסופו של דבר, במבחן השנים, הן שומרות על הגבולות שהונהגו בביתן. רחלי מתארת היטב תחושה זו:

אבל יש גם נשים גדולות שגם הולכות עם חצאית קצרה [...] אמא שלי הולכת עם חצאית קצרה אז מה את אומרת לי שזה לא בסדר?! אמא שלי הולכת עם זה, זה בסדר. כאילו אני אומרת לך אמיתי, אמא שלי, אז מה מצפים מהילדה? ואז ישר

כאילו אומרים שזה הכללים וזה, אז נכון זה הכללים אבל זה מאוד מאוד מאוד קשה לוותר על כל הקטע החברתי, שפתאום בכיתה ט' אתה מגיע ופתאום כולם מסתכלים עליך ורואים אותך ובוחנים אותך [...] בבית לא היה לי את הגב הזה כביכול של ללכת ככה, אז היה לי ממש קשה.

רחלי מבטאת פער שמצוי בקרב צעירות רבות. מורן, שחווה גם היא פער כזה, מוסיפה: "זה קשה כי יש לך התנגשות בסוף בין המשפחה למה שלמדת באולפנה. בסוף מה שלמדת באולפנה זה לאט לאט נשכח ממך".

הפער בין האולפנה לבית בהקשר זה מביא נערות לקונפליקטים בבניית הזהות שלהן. לעיתים, הנערות 'נקרעות' בין הבית והאולפנה והדבר עלול להיות מורכב ומסובך בעבורן. אולפנה שמציגה את הצניעות כאידיאל נעלה עלולה לגרום לתלמידה למתוח ביקורת על הבית שלה ולהוסיף על המתח שכבר קיים בגיל ההתבגרות בין הנערה לבית.

חשוב לציין שלא כל הצעירות הציגו את הפער כשלילי. אביה, שבאה מבית וסביבה שבהם קוד הלבוש היה 'משוחרר' יותר אך למדה באולפנה שבה הונהגו כללי הצניעות הטיפוסיים, מספרת שהאופן שבו תווכו לה כללי הצניעות סייע לה לקבל אותם בהבנה ואף להזדהות איתם:

באמת אף פעם לא דיברו איתנו על זה בבית, אפילו לפני הבת־מצווה. לא ידעתי אפילו שצריך ללכת יותר צנוע אחרי הבת־מצווה. ופתאום הייתי צריכה ללכת צנוע באולפנה, הרגשתי שפגע בי ברק, עד היום לא הכרתי את זה בכלל. הרגשתי שהשיח המתווך הזה באופן נכון ורך ולא נוקשה וצועק, היה לי מאוד נכון. זה התיישב לי על הלב ולא גרם לי לזרוק ולומר שלא יחזירו אותי בתשובה ויחנכו אותי. זה היה משהו שהרגשתי שהוא אני, שככה נכון לי להיות, זה ממש בשבילי כי אני חלק ממשהו גדול יותר. זה הסביר לי את זה באופן מאוד רחב וככה זה התיישב לי על הלב.

הפער בין הבית לאולפנה בנושא הצניעות, החינוך המתמקד בהיבט החיצוני, האכיפה המוגברת, תחושת המחנק וחוסר החופשיות של הנערות להחליט בעצמן מה הן לובשות – כל אלה עלולים לגרום להן או לחברותיהן לצעוד בכיוון הפוך מערכי הצניעות שהאולפנה מבקשת להנחיל לתלמידותיה. במסגרת הראיונות, 9 צעירות העלו באופן ספונטני כי הן או חברותיהן עשו 'דווקא' וצעדו בכיוון הפוך מזה שהתוותה האולפנה. יערה, שחווה הערות חוזרות על לבושה במהלך שנות לימודיה, סיפרה:

המון ממה שאני היום זה 'בזכותם'. אני טיפוס שעושה דווקא. תמיד הייתי כזאת, תמיד הייתי יותר מרדנית. אמרתם על החצאית? אין בעיה אני אבוא עם מכנסיים. אמרתם לי חפשי שירות של... אין בעיה אני אלך לצבא כאילו. נסו לאכוף את זה, נסו.

בדומה לזה, זיו סיפרה על חברותיה:

בשכבה שלי בנות היו עושות הרבה 'דווקא', כי זה נורא מתסכל שהדבר הראשון שרואים זה החצאית שלך ולא את. היינו מתוכחות איתם על זה כי הרבה בנות אצלנו היו דעתניות. היה לנו שיחות בשביל מה המורות בחוץ בבוקר. המורות היו אומרות שזה בשביל להגיד לנו בוקר טוב ואנחנו אמרנו שזה בשביל לבחון אותנו ולהגיד אם להיכנס לבית ספר או לא. אז זה היה קשוח, להרבה בנות זה עשה מאוד 'אנטי'. אני יודעת שלי זה פחות; אני לא אלבש לא צנוע עכשיו בגלל כל העניין הזה, אבל כן זה עשה לי פחות חשק ללבוש חצאיות. אם יש לי את האופציה של לא - אז אני כנראה לא אשים.

מדבריה ומדברי מרואיינות נוספות מתקבלת התמונה כי לעיתים אולפנה המאמינה בערכי הצניעות, ומשתדלת לחנך את התלמידות על טהרת הצניעות, ולאכופ באופן אינטנסיבי את כללי הלבוש משיגה תוצאה הפוכה - נערות אשר מביעות סלידה מהנושא, צועדות בכיוון הפוך מזה שמתווה האולפנה ויותר מכך, הולכות באופן שאינו הולם את ההלכה היהודית וערכיה.

ב-30 ראיונות נשאלה השאלה "מה עולה לך מהמילה צניעות?", ו-21 צעירות השיבו באופן מובהק כי המושג צניעות מתקשר בעיניהן להיבט החיצוני של הלבוש והגוף. התשובות שהתקבלו היו ברובן הגדול במצלול שלילי. גם צעירות שהולכות באופן המוגדר 'צנוע' על פי ההלכה היהודית מעלות תחושות קשות בנוגע למושג 'צניעות'.

רבקה שלמדה באולפנה בדרום אמרה: "אם את אומרת לי רק 'צניעות', אז זה ישר עושה לי כזה חשוד בעיניים". גל הוסיפה: "מורות שמנסות בכוח להיאבק בחצאיות ומחשופים". ציפי ציינה: "אני חושבת שמה שעולה לי זה התמרדות". יערה השליכה זאת על כל החוויה של המוסד הלימודי: "להקיא, האמת להקיא ממש, מגעיל אותי. כשאת אומרת לי 'צניעות', הקונוטציה שעולה לי - אולפנה". צעירות נוספות, שחוו את החינוך לצניעות באופן מתון יותר, מעידות גם הן: "בגדים בעיקר, חוטא למטרה" (שלומית). נועם פירטה בהרחבה: "הלוואי וזה היה משהו שהייתי מתייחסת לזה כמו משהו יותר פנימי. כאילו, האסוציאציה היא ישר אורך חצאית, אורך שרוול, אולפנה. וזה חבל כי יש פה משהו הרבה יותר עמוק שמתפספס. צניעות - זו מידה בסוף". מה שעולה לרז מהמילה צניעות - "ברכיים"; לאוריה - "תקנון בית ספר שאת צריכה לעמוד בו". נראה כי התגובה הספונטנית של המרואיינות משקפת את חוויותיהן של צעירות רבות במערכת החינוך הדתית.

דיון וסיכום

מטרת המחקר הייתה לבדוק כיצד אופן החינוך לצניעות כפי שהוא מתבצע כיום באולפנות ואכיפת קוד הלבוש משפיעים על עיצוב הזהות של הנערה ועל בניית הדימוי העצמי שלה. במחקר רואיינו 37 בוגרות החינוך הדתי אשר שפכו אור על השערות שהועלו בעבר. התמונה שנוצרה בעקבות הראיונות היא מורכבת ומגוונת ואיננה חד-משמעית. למרות זאת, ניתן

לשזור את התובנות המרכזיות שעלו מן הראיונות ולקבל תמונת מצב ברורה באופן יחסי באשר לתחושותיהן של הצעירות כלפי מערכת זו.

מהממצאים נראה כי דפוס החינוך לצניעות כפי שהוא משתקף ממגוון רחב של מוסדות שהמרואיינות למדו בהם לוקה בחסר. כאן חשוב לציין שהמחקר הנוכחי, שהוא איכותני באופיו, מוגבל בכך שהמרואיינות לא נבחרו בכוונה לשמש מדגם רחב ומייצג של בוגרות החינוך הדתי-לאומי בישראל. המחקר מורה על קיומו של קול החוזר על עצמו בהקשרים ובמוסדות שונים, אולם נדרש מדגם רחב כדי להבהיר את עוצמתו והיקפיו המדויקים. אכן, מן הראיונות עולה קול ברור הקורא לשיח משמעותי במערכת החינוך בנושא הצניעות (בהתאם להערכות המקובלות במחקר: אחיטוב, 1999; לוביץ, תשס"ה; סטוקמן, תשס"ז; לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017). לדברי רבות מהמרואיינות, באולפנות שבהן למדו לא מתקיים שיח בכלל, וגם באולפנות שמקיימות שיח - אין בכך כדי לענות על צורכי הנערות ולטענתן זהו שיח העוסק בהיבטים חיצוניים. ההסברים הללו אינם מניחים את דעתן ולא מביאים אותן לידי חשיבה מעמיקה בנושא הצניעות ולחיבור אליו. ישנו פער בין המאמץ המושקע באכיפת הצניעות ובהערות על כך, לבין המאמץ המושקע בשיח משמעותי ועמוק בנושא הצניעות (מילוא, 2000). זהו פער לא מאוזן היוצר תסכול וגורם לנערות לחוש ניתוק וריחוק מהנושא (אחיטוב, 1999; לוביץ, תשס"ה; סטוקמן, תשס"ז; לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017). שיח פתוח, כן, מחבר ומעצים בנושא הצניעות ישמש קרקע בטוחה לשאלות, תהיות והתמודדויות של הנערות על רקע הלכות צניעות וגיל ההתבגרות.

מן הממצאים עולה כי אולפנות רבות מחנכות לדמות אידיאלית שאליה יש לשאוף (פריימן, 2012; Rapoport et al., 1995). ישנה נראות של 'בוגרת רצויה' שמקבלת אהדה והכלה מהצוות החינוכי, לעומת תלמידה שחורגת מאותה דמות חלומית ומקבלת יחס שלילי ונוקשה הכולל אכיפה מוגברת של חוקי הצניעות. לעיתים, אכיפה זו מאפילה על דמות הנערה והיא מקבלת יחס פחות והערכה חסרה לתחומים שונים באישיותה, דבר אשר עלול לפגוע בדימויה העצמי. מהממצאים עלה שנערות אשר חוות הערות חוזרות ונשנות בנושא הצניעות מרגישות כי "לא רואים אותן" וכי אין להן מקום במוסד הלימודי שבו הן לומדות. במקרים קיצוניים במיוחד ייתכן שהדבר אפילו מנע התייחסות למצוקות עמוקות של התלמידה, ותרם להידרדרות ברווחתה הכללית. כשליש מהמרואיינות דיווחו על יחס שונה מהצוות החינוכי בעקבות לבושן. נערות שחוות אכיפה אינטנסיבית ויחס מפלה מרגישות כי אין להן למי לפנות במקרה של מצוקה או התמודדות. לעיתים, העימותים החוזרים והנשנים יכולים להביא לתחושת רדיפה ולמצבי קיצון של השפלה, דבר שלא מאפשר לבת מסגרת התפתחותית בריאה (כפי שמופיע גם אצל לביא-אג'אי ורוזנפלד, 2017).

לעיתים, הצוות החינוכי רואה את הצניעות כחזות הכול ומתקשה לראות את התלמידה ואישיותה מעבר לאורך החצאית (בהתאם למה שעלה אצל שוורץ, 2019). הערות על סגנון הלבוש באופן אשר מכבד את התלמידה נותנות לה מרחב ותחושה כי 'רואים אותה' ורגישים

לצרכיה. הערות אלו יתקבלו באופן קשוב יותר בקרב התלמידות, גשרו אווירה של אמון בין הצוות לתלמידות וייצרו מסגרת תומכת שנמנעת ממאבקים ומפגיעות מיותרות.

נראה שיחס הצוות החינוכי לתלמידות באופן לא שווה על רקע קוד הלבוש מוענק לרוב שלא במודע, אך הוא עלול לגרום לתחושת רדיפה אישית והתמקדות לא ניטרלית בקשר הבין-אישי שבין המורה לתלמידה. נוסף על כך, תלמידות מעידות כי מכיוון שלבושן לא הלם את חוקי האולפנה הן נצבעו באור שלילי אף שהצטיינו בתחומים שונים (שוורץ, 2019). במערך הבית-ספרי יש להבליט את ראיית התלמידות כמכלול, במטרה להעניק לכל תלמידה את המענה הרגשי והנפשי שלו היא זקוקה, ולהעצימה.

לפי הממצאים, מרואיינות רבות חשו תחושת הקטנה נוכח התוכן שהועבר להן בנושא הצניעות. אמירות כגון "את מחטיאה בנים" או "תכבדי את עצמך" גרמו להן להרגיש שלא בנוח עם הגוף שלהן ועם ההלכה היהודית. נוסף על כך, חלק מן הצעירות מספרות על פער בין היחס של הבית ושל האולפנה לנושא הצניעות. פער זה גרם להן 'להיקרע' בין הבית לאולפנה ולהתמודד עם שאלות של בניית זהות באופן שאינו בהכרח בריא ונכון. על רקע כל הנתונים הללו, ועל רקע תחושת ההקטנה והפער בין הבית לאולפנה, הצעירות מעידות על יחס מורכב ושלילי למושג 'צניעות'. רוב המרואיינות שנשאלו על כך העידו כי 'צניעות' בעבורן היינו אורך חצאית, מאבקים של מורות במחשופים וחצאיות, חוויות לא טובות מהאולפנה ועוד. העצמת התלמידות, רגישות וכבוד לעולם שממנו הן באות יכולים ליצור אקלים חיובי שימנע קונפליקטים פנימיים וישפיע לטובה על עיצוב זהותן.

חוסר עיסוק במהות הצניעות ובערפה, במקביל לאכיפה לא מכבדת, מביא בגרות מתוך החינוך הממלכתי-דתי ליחס שלילי למושג 'צניעות', ולפגיעה בדימוין העצמי ובהתפתחות הזהות שלהן כנשים דתיות, ובכלל. חשוב לערוך שיח נכון סביב נושא הלבוש, אם מוסכם בבית הספר שיש לשים דגש על עניין זה. מומלץ כי הצוותים החינוכיים ידגישו לתלמידות שצניעות היא קודם כול ערך וכי היא צריכה להתבטא בפנימיות האדם, ומתוך כך בחיצוניות, ויעודדו אותן לבחון את עצמן מול הצניעות ברמה הרגשית בתחומי החיים השונים: דיבור, התנהגות, הופעה ועוד (ולאו דווקא כעניין המתקשר באופן ספציפי לסגנון הלבוש של המין הנשי). כאשר יש קשר משמעותי בין המורה לתלמידות, וההערות נאמרות מתוך הבנה והכלה, התלמידות עשויות להיענות באופן חיובי יותר ולהירתם לתהליך מבלי שביטחונן העצמי ודימוין העצמי ייפגעו.

מקולותיהן של בגרות מערכת החינוך משתמע כי הבעיה איננה בעצם הערך אלא באופן העיסוק סביבו. לאנשי חינוך ישנה השפעה עצומה על נפשן של נערות (Ben-Eliyahu et al., 2017). איש חינוך אשר ידע להשתמש בכוחו להובלת תהליכים של בנייה אישית, העצמה ובירור זהות, מתוך כבוד ורגישות לנערה ולעולמה הפנימי, עשוי אפוא לעודד התפתחות בריאה ונכונה במישור האישי, הרוחני והחברתי - גם מתוך עיסוק בעניין רגיש זה.

ביבליוגרפיה

- אחיטוב, י' (1999). צניעות בין מיתוס לאתוס. בתוך נ' אילן (עורך), **עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל** (עמ' 224-263). הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה.
- אנגלנדר, י', ושגיא, א' (2013). **גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש**. מכון שלום הרטמן.
- ג'וסלסון, ר' (2015). **כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית** (ע' ליבליך, מתרגמת). מכון מופ"ת.
- גרוס, ז' (2006). התבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי-הדתי בישראל. **תרבות דמוקרטית**, 10, 97-133.
- גרינברג, ל' ובן בשט, ו' (תשס"ט 2009). תפיסת דימוי עצמי, דימוי גוף, הרגלי פעילות גופנית ותזונה בקרב מתבגרות. **בתנועה: כתב עת למדעי החינוך הגופני והספורט**, (2)9, 239-217.
- הרפי, י' (2012). מהות החינוך: מחשבות בעקבות הזמנת העורכים, בתוך י' תדמור וע' פריימן (עורכים), **חינוך: מהות ורוח** (עמ' 331-339). מכון מופ"ת.
- טיקוצ'ינסקי, מ' (2014). גדולה מסך חלקיה: צניעות כעיקרון יסוד. **אקדמות**, 29, 69-77.
- לביא-אג'אי, מ' ורוזנפלד, מ' (2017). דת זה לא רק צניעות: התמודדות עם שיחים שמרניים על גוף ומיניות בקרב צעירות דתיות. **עיונים בשפה וחברה**, 10, 107-122.
- לוביץ, ר' (תשס"ה). צניעות וכבוד האישה בעידן של שוויון. בתוך ע' לביא, מ' שילה, וט' כהן (עורכים), **להיות אישה יהודיה**, ג (עמ' 179-183). קולך - פורום נשים דתיות.
- מילוא, י' (2000). חינוך לצניעות בדור החוצפה והמרדנות (או בעידן הפוסטמודרני). בתוך א' שורצבוים וע' סדן (עורכים) **כתנות אור - בירור אמוני בסוגיית הצניעות** (עמ' 396-371). מכון מופ"ת.
- פרידמן, ש' (2014). חבורות נוער בחוות שבגבעות דרום הר חברון. בתוך ע' גרופר וש' רומי (עורכים), **קידום ילדים, נוער ומתבגרים במצבי בסיכון בישראל** (עמ' 276-305). מכון מופ"ת ואוניברסיטת בר-אילן.
- קליין, נ' (2000). **הלבוש כמשחק אצל בנות בגיל ההתבגרות בזרם האורתודוכסי המודרני**. חמו"ל.
- סטוקמן, א' (תשס"ז). הכל אודות סנטימטר של עור: הגוף הנשי ורטוריקת הצניעות בהבניית זהותן של בנות דתיות. בתוך ט' כהן (עורכת), **להיות אשה יהודיה**, ד (עמ' 237-247). קולך - פורום נשים דתיות.
- שוורץ, ד' (2019). **מפגשים: פרקים באסתטיקה היהודית**. אוניברסיטת בר אילן.
- תלמי, ש' (2017). מחול הזהויות: הקבוצה כמרחב מחולל זהות - מחלל זהות. **מקבץ: כתב העת הישראלי להנחיה ולטיפול קבוצתי**, 21, 14-20.
- שקדי, א'. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תיאוריה ויישום**. רמות.
- Ben-Eliyahu, A., Linnenbrink-Garcia, L., & Putallaz, M. (2017). The intertwined

- nature of adolescents' social and academic lives: Social and academic goal orientations. *Journal of advanced academics*, 28(1), 66-93.
- Braun, V. & Clarke V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Davidson, S., & Ribak, R. (2017). "Yes, I'm worth it": The economy of girls' photo rating in social network sites. *Communication, Culture & Critique*, 10(1), 2-19.
- Edwards, T., & Marshall C. (2018). Undressing policy: A critical analysis of North Carolina (USA) public school dress codes. *Gender and education*, 32(6), 732-750.
- Friedmann, J. (2019). A girl's right to bare arms: An equal protection analysis of public-school dress codes. *Boston college law review*, 60(8), 2547-2580.
- Lapadat, J., & Lindsay, A. (1999). Transcription in research and practice: From standardization of technique to interpretive positionings. *Qualitative Inquiry*, 5(1), 64-86.
- Ramirez, A. (2015). Control over female 'muslim' bodies: Culture, politics and dress code laws in some muslim and non-muslim countries. *Identities: Global studies in culture and power*, 22(6), 671-686.
- Rapoport, T., Garb, Y., & Penso, A. (1995). Religious socialization and female subjectivity: Religious-Zionist adolescent girls in Israel. *Sociology of education*, 68(1), 48-61.
- Slabbert, A. (2019). Lecturer dress code and student perceptions of lecturer professional attributes. *Journal of psychology in africa*, 29(2), 176-181.